TANULMÁNY

RÓNA-TAS ANDRÁS

Őstörténetünk és a baskír kérdés

A JURMATIAK TÖRTÉNETE

Valamikor 900 körül, mikor a honfoglaló magyarság nagyobbik része még az új szállásterületek birtokbavételével volt elfoglalva, s kisebb csoportjai észak-itáliai kalandozásokban próbálták ki erejüket, Dado verduni püspök egy levelet kapott, melynek szerzője többek között elmondja, hogy valaha borzasztó éhínség támadta meg a Pannóniában, Isztriában és Illíriában lakó népeket, mire fejedelmeik elrendelték, hogy akikre az éhhalál vár, azokat űzzék ki a pusztába. Ezek közül az erősebbek eljutottak a Maeotis vidékéig, ott mérhetetlen sokasággá szaporodtak, és „a kiállott éhségről *hungro*knak nevezték őket". Azt hiszem, ez az első, a magyarság őstörténetére vonatkozó ismeretes idegen elmélet, amely mögött nem nehéz felfedezni a német szerzőt. Ennek nyelvében ugyanis a mai német nyelvben Hungernak hangzó és „éhség" jelentésű szó akkor, ófelnémet alakjában *hungar*nak hangzott. Nem érdektelen ennek az őstörténeti „elméletnek" kettős célzatossága sem, hiszen egyfelől a népnevünket németnek minősíti, s ezzel el is helyezett minket a germán népek rendszerében, ékes alátámasztásául a még csak születőben levő hatalmi igényeknek — hiszen éppen csak megjelentünk a keleti frank birodalom határain —, de egyben minősít is, hiszen nem a dicső fejedelmek, hanem az éhező, szegény aljanép messzire szakadt, s onnan visszamerészkedett utódainak minősíti a magyarságot. Mindezt pedig „tudományos" érveléssel támasztja alá, hiszen Hungarus nevünk ilyen világos etimológiája után ki kételkedhet elméletének helyességében?

Néhány emberöltővel később IV. Henrik német király gyámjai Mainzban elhatározták, hogy I. András fiát, Salamont segítik Magyarország trónjára, szemben I. Béla fiaival, Gézával, Lászlóval és Lamberttel. A német terv sikerrel járt, Béla fiai Lengyelországba menekülnek, s a német fegyverek segítségével Salamont Székesfehérvárott 1063-ban királlyá koronázták. Az újdonsült király anyja, I. András özvegye, érthető okokból hálásnak mutatkozott, és II. Ottó bajor hercegnek egy gyönyörű kardot ajándékozott. Úgy látszik azonban, hogy a kard mint remekművű fegyver nem volt elegendő érték, ezért azt egy történeti értékkel is fel kellett ruházni. Az özvegy vagy tanácsadói elhitették a bajor herceggel, hogy ez nem közönséges kard, hanem magának Attilának a kardja. Ezzel egyszerre tanúsították, hogy az Árpád-ház (persze csak András és Salamon) Attila jogos utóda, s hogy a kard átadásával mintegy képletesen a hűbériséget is vállalják. Míg az előbbiekben a magyarság eredetéről gyártott első idegen elmélettel találkoztunk, „Attila kardjának" említése, amelynek persze ténylegesen semmi köze nem volt a hun vezérhez, a magyar őstörténet első, a forrásokban is megragadható hazai változata, amely azután ősgesztánkban és későbbi krónikaíróinknál gondos kidolgozásban részesült.

E két példát a kínálkozó sok közül azért emeltem ki, mert mintegy őstípusokként is felfoghatók. Közös bennük, hogy az őstörténetet jogigazoló érvként adják elő, hogy a valós tények (magyarok megjelenése, Hungarus neve, a kard átadása) mellé konstruált magyarázatot fűznek, és az elbeszélés ezáltal válik érdekmegvalósítást elősegítő koncepcióvá.

Bár természetesen nem érdektelen, hogy a német szerzetes, illetve Salamon anyja igaznak tartotta történetét, vagy a „lehetett így is" megengedő-felmentő formulájával áltatta magát, vagy esetleg tudta, hogy nem igaz állítást bocsát közre egy jónak vélt ügyért, mondom, mindez nem érdektelen, mégis fontosabb az, hogy milyen sok közös van a két történet szerkezetében. Mindkét esetben két nép egyenlőtlen viszonyának igazolása érdekében jön létre a konstrukció, és mindkét esetben belső ellentmondásokkal terhes. A német szerzetes számára a „rokon" és „idegen" ellentmondását kellett feloldani, míg Salamon anyjának egyszerre kellett fiát a világ ura és ostora utódjának vallani, de egyben elfogadni alávetettségét pártfogójával szemben. Az őstörténeti konstrukciók többnyire a valódi vagy vélt gyötrő ellentmondások ideologikus feloldásának érdekében jönnek létre.

Mindezt azért bocsátottam előre, mert nemcsak elmúlt, hanem mai problémának is látom. Nálunk, közelünkben és távol tőlünk mintha újratermelődnének az őstörténeti kényszerképzetek. Újra felerősödnek a köznapi tudatban, eget és jobb sorsra érdemes nyomdafestéket kérnek és néha kapnak a dilettáns tudóskodások. S a jobb hallásúak a tudományos viták háttérzajában is észrevehetik a tudomány természetétől idegen zörejeket. Nehéz mellettük szó nélkül elmenni, de alig kecsegtet reménynyel vitába szállni velük. A józan érvelés csak józan érvekkel szemben hatékony. A tudós számára járhatóbb útnak tűnik, ha kutatásainak eredményét teszi le a közösség asztalára, ezzel jelezve, hogy a kérdés hallgatással és elhallgatással nem oldható meg, hogy bízik abban, hogy a kritikus módszerességgel feltárt valóság saját erejénél fogva hosszabb vagy rövidebb távon nemcsak a tudomány szűk és néha beszűkült köreiben hat, hanem azon túl is a közgondolkodást formálja.

A magyar őstörténet kutatói azért vannak nehéz helyzetben, mert honfoglalás kor előtti történelmünkre vonatkozóan viszonylag kevés a közvetlen és igen gazdag a közvetett forrásanyag. Ehhez többféleképpen lehet közeledni. Van, aki a már régóta ismert adatokat új — vagy újnak tűnő — rendszerbe állítja, mások a már ismert adatokat a tudomány újabb eredményeinek fényében az eddiginél alaposabb vizsgálat alá veszik, és a részletek kinagyításával ellenőrzik eddigi ismereteink helyességét, s persze nem ritka az az eset sem, amikor egy új adatot vonnak be a kutatásba. Ezeknek a, persze sohasem tisztán jelentkező, különböző megközelítéseknek egyaránt megvan a maga jogosultsága, s eredményeik kritikai vizsgálata segíti beépülésüket a tudományos ismeretrendszerbe.

A következőkben egy új forrást szeretnék ismertetni. A *baskír—magyar* kérdés a középkor óta izgatja a magyar nép eredetével foglalkozókat. Ismeretes, hogy a IX. századtól kezdve egymástól független forráscsoportokban újra és újra találkozunk azzal, hogy a baskírokat és a magyarokat azonosnak tartják.

Már a magyar őstörténet egyik legfontosabb forrása, a X. század közepén működött bokharai miniszter, Dzsajháni, *madzsar*oknak nevezi a honfoglalás kor előtti magyarokat. Nem tudni, hogy ezt IX. századi forrásból merítette-e, vagy tőle származik ez az elnevezés. Ezt a névalakot találjuk azonban azoknál az egykorú vagy későbbi szerzőknél, akik Dzsajháni elveszett művéből merítettek (Ibn Ruszta, Gardizi, a Hudud al-Alam című munka és mások). Ugyanakkor a X. századi források egy másik csoportja, így a szintén X. századi Balkhi, illetve az őt követő Isztahri és mások, kétféle baskírokról tudnak, az egyik a volgai bolgároktól keletre, a mai Baskíria déli részén, a másik a bizánci végeknél él. Ez utóbbiak biztosan a honfoglaló magyarok. A baskír népnév korai alakja *badzsgirt*nak hangzott, ugyanebben az időben a mi népnevünk *madzsar*nak. A két népnév hasonló hangzása, a kettő összekeveredése, történeti kapcsolat vagy történeti azonosság — ezek azok a válaszok, amelyeket eddig e kérdésben a kutatók adtak.

Ugyanakkor az adatok egyik csoportja egyértelműen arra utal, hogy a mai Baskíria területén magyar nyelvű és nevű csoport élt. Ezt nemcsak a sokat idézett Julianus-féle beszámolóból tudjuk, hanem jelentős középkori utazóktól is, akiknek értesülései nagyrészt közvetettek voltak, de míg Julianus nem említi a baskírokat, csak a magyarokat, Plano Carpini, Rubruk és mások kifejezetten azonosítják a

volgai baskírokat és magyarokat, miközben Rubruk megmondja, hogy az idevonatkozó értesüléseit a tatárjárás előtt ott járt domonkosrendi szerzetesektől vette, tehát Julianusék tudósításából.

Másfelől baskírnak nevezik a Kárpát-medencében élő magyarokat is. A spanyolországi mór birodalomban született Abu Hamid 1153-ban a volgai bolgár—baskír területről érkezett hazánkba, ahol három évig tartózkodott. Az országot *Unkurijá*nak hívja, amelyben a baskírok laknak. II. Gézát a baskírok uralkodójának nevezi, akinek a címe *kirali,* minden félreértés kizárható tehát.

A Baskíriában élő és magyar nyelvet beszélő csoportokról az utolsó adatunk a XVII. századból való, jezsuita szerzetesek jelentéséből. Persze nem gondolhatunk arra, hogy ez a baskíriai magyar csoport valami ősi, romlatlanul megőrzött magyar nyelvet beszélt, s azt sem hihetjük, hogy egy Magyarországról a XIII., a XIV. vagy éppen a XVII. században odakerült szerzetes úgy értette az ottani magyarokat, ahogy, mondjuk egy dunántúli parasztember a csángókat. A nemegyszer elhangzó túlzott szkepticizmus azonban már azért sem tartható, mert van egy világos párhuzamunk. A gótoknak egyik csoportja az i. sz. III. században a Krím félszigetre vonult, és egészen a XVII. századig vannak feljegyzések arról, hogy egy némettel rokon nyelvet beszéltek. Ugyanaz a Rubruk, aki a baskíriai magyarokról beszámol, megemlíti a krími gótokat is, „akiknek nyelve német". Itt azonban szerencsésebb helyzetben vagyunk, ugyanis I. Ferdinánd császár flamand követe, Busbecq 1562-ben írt levelében nemcsak elmondja, hogy Konstantinápolyban két krími követtel találkozott, akik közül az egyik tudott krími gótul, hanem több mint száz szót is lejegyzett tőle latin fordítással. Ezt az anyagot a szakemberek gondos vizsgálata hitelesnek minősítette. A Krím félszigetet 1436 és 1452 között meglátogató Josafát Barbaro velencei kereskedő azt írja a krími gótok nyelvéről, hogy az úgy hasonlít a némethez, mint ahogy a friuli és firenzei nyelvjárások egymáshoz. Ezt Barbaro onnan tudta, hogy volt egy német szolgája, aki tudott beszélni velük „és egészen jól megértették egymást". Persze Barbaro hasonlata is elnagyolt, és Busbecq anyaga világosan mutatja az egyezéseket és különbségeket. Nagyjából azonos lehetett a helyzet a baskíriai magyarokkal is.

Azon véleményekkel szemben, amelyek a baskíriai magyar csoport létét a magyar szerzetesek egymásnak hagyományozott de alaptalan híresztelésének tartják, több tényt is felsorolhatunk. A XIV. századi perzsa történetíró, Rasiduddin is megemlíti a Volga-vidéki madzsarokat, s ottlétükről tanúskodnak azok a helynevek, amelyek ma Modzsar és Mudzsar alakban megtalálhatók.

Utoljára említem azt a már a századforduló óta ismert tényt, hogy a baskírok között előfordul a Jurmati és a Jenej törzsnév, amely a magyar Gyarmat és Jenő törzsnevünkkel azonos. A helynevekben ma szereplő *o* illetve *u* a *modzsar, mudzsar* alakokban ugyanolyan szabályos fejlemény, mint a Gyarmat *a* hangjával szemben a Jurmati *u*-ja. A baskír minden idegen *gy* vagy *dzs* hangot *j* hanggal helyettesített, így a két népcsoport névegyezése kétségtelen, s az most itt nem érdekel bennünket, hogy végső fokon milyen eredetűek.

A baskíriai magyarság problémája azért tartozik szorosan a magyar őstörténet kérdései közé, mert a tőlük való elválás biztosan a honfoglalás kor előtt történt, ha ennek helye és pontos ideje vita tárgya is lehet. Már önmagában véve az a tény, hogy ennek a csoportnak is volt *madzsar* népneve, utal arra, hogy a magyar etnikum önálló önelnevezéssel rendelkezett jóval a honfoglalás kor előtt, s így közvetve ez népnevünk, s ennek révén etnikai önállóságunk eddig ismert legkorábbi biztos adata.

Érthető tehát, hogy a Jurmati törzs története különös érdeklődésre tarthat számot. E törzsi-nemzetiségi csoportoknak mindig volt saját történetük. A mohamedán világban is szokás volt az eredet, a „családfa" számon tartása. Ezt a műfajt a mohamedán török népek arab eredetű szóval *sedzserének* nevezik (arab *sadzsara* „fa", *sadzsara an-nasab* „geneológiai fa", ősök története). A kiváló baskír tudós, R. G. Kuzeev 1960-ban Ufában kiadott művében (Baskirszkie sedzsere) hasonmás kiadás-

ban közölte a mai baskíriai Jurmati törzs sedzseréjét, annak baskír és orosz fordításával. Az alábbiakban közreadott fordításom az eredeti arab írásos török szöveg alapján készült a szélesebb olvasóközönség számára. Az eredeti szöveget és filológiai-kritikai kiadását szakfolyóiratban fogom közzétenni, de úgy gondoltam, hogy annak megjelenéséig is érdeklődésre tarthat számot. A szövegben előforduló személy- és helyneveket a mai baskír kiejtés szerint írtam le. Maga a szöveg eredetije a XVI. századból származik, annak, úgy tűnik, eléggé hű másolata, a másoló inkább kihagyhatott az eredetiből, mint hozzátett vagy lényegesen torzított. A szövegnek az eredetiben nincs címe.

A szövegben az évszámok a mohamedán időszámítás szerint vannak megadva, ilyenkor zárójelben közlöm a mi időszámításunk megfelelő éveit. Mivel a mohamedán év és a keresztény év nem esik egybe, többnyire két keresztény évszám szerepel.

A BASKÍR JURMATI TÖRZS TÖRTÉNETE

Legyenek ismertté azok a kánok, akik Dzsingisz kán ideje óta voltak! A nemes jurmatiak fiai közül volt egy Tuhal Segali bij, akinek nemzetsége nagyszámú volt, és ezért az egész nép bijként tisztelte. Ezen a területen a régi időkben a nogajok éltek, akik a Zej és a Sisma folyók partjain vándoroltak rendszeresen. Ezután egyszercsak váratlanul megjelent ezen a vidéken egy kígyó-sárkány. Egy éj és egy nap távolságra lakott. Számtalan év elmúlt, s hiába küzdöttek vele, sok nép elpusztult. Majd a kígyó-sárkány eltűnt és a nép békességben maradt. Ebben az időben Emet Hemet kán uralma alatt éltek. Majd kán kánnal versengett, egyik a másik ellenségévé vált, s elkezdtek kardot emelni. Ebben az időben Dzsembek és Aksak Timer voltak a kánok. A szállás területén nagy lett a szegénység. Minden oldalról ellenség támadt. Emet Hemet kán szállása tönkrement. Az emberek megfogyatkozva menekültek a nagy Idelen túlra, s ott a szállás helyét megásták. Megszálltak pedig a Fekete folyónál. A kán pedig így szólt: „Itt valami történt. Itt egy nép halottai vannak, s a halottak között egy szent volt." S ahogy mondta nekik, hogy nézzék meg a temetőt, azonnal megvizsgálták. Egy sírkövet láttak, amelyre az volt felírva, hogy Csülkä ata. A kán úgy gondolta, hogy ez az a szent. Ez pedig 811-ben (1408—1409) történt. A kán megparancsolta, hogy ássák ki és nézzék meg a sírt. S mikor megtekintették, egy téglával körülrakott sírt találtak és csodák csodája, egy fekete hajú és piros arcú fiatal ember fekszik ott, mintha élne. Mire a kán így szólt: „Hej Segali bij, a népek között nincs nálad bölcsebb, legyen ez a föld és víz a te birodalmad, s ennek a szentnek viseljed gondját." Segali bij engedelmeskedett, és a Saldik nevű víz partján felütötte szállását. A szent nyughelye fölé kerítést emeltek, ott minden évben összegyűltek és imát mondtak. Sok idő múltán Segali bij eltávozott a világból és Csecselke ata mellé temették.

Gedzslik fia, Geli Sejeh, akit Dervisnek is neveztek, lett a nagy bij. A szállásterületen békesség uralkodott. Mikor Sejeh Dervis bij lett, az ősapák szállására a Zej és a Sisme folyókhoz költöztek, ezek partjain vándoroltak, s boldogan éltek. Majd egy idő múlva Sejeh Dervis bij eltávozott az evilágból és a fiának, akit Csacsli Dervisnek hívtak, adták a bijség pecsétjét. S hogy ő lett a nagy bij, mindenki békességben és boldogan élt.

A nogajok szokása pedig az volt, hogy bijek és mirzák vezetése alatt álltak. Ahogy vándoroltak, vándoroltak, a Szakmar, a Dzsajik és az Idel folyók partjához érkeztek. Ezen a vidéken számtalan nogaj telepedett meg. Mikor Csacsli Dervis bij élete végéhez közeledett, még nem volt fia, s nem volt közeli rokona sem, csak egyetlen lánya, ezért ezt a lányt a hatalma alatt álló nogajokhoz adta férjhez. Ettől a lánytól két fiú született, az egyiket Burnaknak, a másikat Jadkarnak hívták. Ezt a Burnakot azért nevezték így, mert mivel Csacsli Dervis bejnek saját utóda

nem volt, születéskor egy szürkés-fehér ló farához tették le. Az apja — egy nogaj, még fiatal korában meghalt. A fiúk Csacsli Dervis bij keze alatt nőttek fel. Majd Csacsli Dervis bij elköltözött az evilágból. Az idősebbik fiú, Burnak lett a bij, Jadkar meg a mirza. Az ő rokonai is mind mirzák lettek, s nagyszámú lett az ő nemzetsége. Ebben az időben a kán Tevkaj volt. A pecsétet Tevkajnak adták, aki 1085 kazak feje lett, s minden irányba vándoroltak, boldogan éltek, s ő igazságosan igazgatta a szállást.

Egyszer éhínséges időjárás köszöntött be. A tél nagyon hosszú volt, s három éven át a lovak és juhok csak pusztultak. Semmi gabona nem termett, sokan elgyengültek, sokan éheztek és nyomorogtak. A nogajok összegyűltek és tanácsot tartottak: „Őseink a Kubán folyótól jöttek, hogy földet és vizet keressenek, hideg földet és hideg vizet kívántak, de a tél hidege a nap melegénél rosszabb. S a hidegnél is rosszabb az északról jövő orosz. Mert ezen a földön sok lett az orosz. Ezért

A BASKÍR JURMATI TÖRZS VÁNDORLÁSA (KUZEEV NYOMÁN)

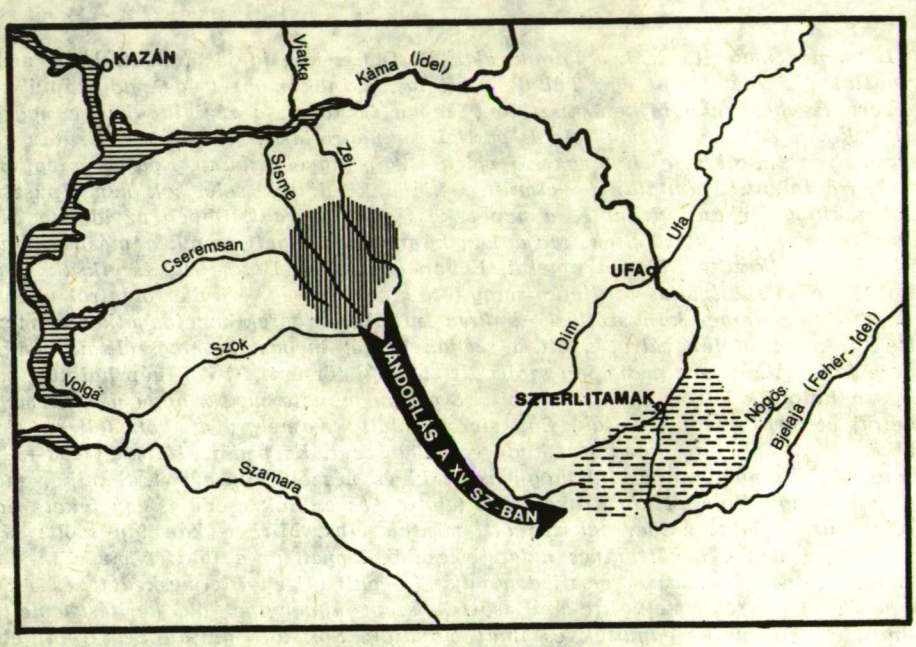

A JURMATIAK SZÁLLÁSTERÜLETE A XV. SZÁZADIG

A JURMATIAK SZÁLLÁSTERÜLETE A XV. SZÁZAD UTÁN

ez a hely nem jó" — így beszéltek és számtalan nogaj elbújdosott. De a szegények és nélkülözők Burnak bijnek jöttek és így szóltak: „A jó időkben együtt éltünk, most, hogy rosszra fordult az idő, hogy hagynál itt minket, mi hová menjünk?" S hogy így kérlelték, Burnak bij nem vonult el. Öccse Jadkar mirza, a vezér, számtalan nogajjal a Kubánhoz vándorolt. Ez a 953. évben (1546—1547) történt. Ekkor a felső határuk a Nögösig, az alsó a Küküsig terjedt, s ott birtokolták a belőlük folyó folyókat és a környező legelőket. Háromszáz nogaj nemzetség, amely Jadkartól visszamaradt, később szintén a Kubánhoz vonult. Azokat pedig, akik Burnak bijjel maradtak, isteknek nevezték. A nogajok által elhagyott pusztákon az élet kihalt. Az Idel partjain és erdeiben méhészettel, a folyóban hóddal, a mezőn nyesttel és

rókával foglalkoztak és meggazdagodtak. Ez 954-ben történt (1547—48), amikor minden istek Burnak bij hatalma alatt élt. Burnak bij halála után a bijséget Tetegecsnek adták. Miután Tetegecs bij lett a 959. évben, az egér évében, a gakrab hónap második napján (1552. október 2-án) az oroszok bevették Kazán városát. Ezután a Fehér Bij lett a padisah. Majd a 961. évben (1554—1555) minden irányban követek mentek írott levéllel és hírül adták: mindenki maradjon a helyén és mindenki maradjon meg a hitében, tartsa meg szokásait. Az az év, amikor ezek a követek mentek és hírt vittek, a 961. év volt. És én, Tetegecs bij, mivel más gondolatot kigondolni nem tudtam, három nemzetségből három embert kiválasztottam, elsőnek Aznaj apót, másodiknak Ilcsikej Timer apót, harmadiknak Karmis apót, s magam, negyedikként még néhány barátot és társat vettem magam mellé és elmentem Kazán városába. A Fehér Bij padisahnak, fejem alá vetettem. Tőle oklevelet és ajándékot kaptam. A padisahnak hírül adtuk, hogy háromszáz háznyi emberünk van. Kértük és megkaptuk a nogajok által elhagyott földet. Adományba adta azt a területet, amelynek fenti határa a Nögös, alsó határa a Küküs a két oldalról beléfolyó vizekkel, rétekkel, hegyekkel és sziklákkal, s úgy rendelkezett, hogy adóként nyesttel fizessünk. Majd ezután a Fehér Bij padisah nekem Tetegecsnek, a mirza hivatalt adományozta, Aznajnak pedig a sztarosztaságot. Ezután visszajöttünk. A népeket összehívtam és így szóltam: „Ó, társaim, én elmentem a Fehér Bij padisahhoz, a fejem alávetettem és szolgája lettem. Nekem, Tetegecsnek a padisah a mirzaságot kegyeskedett adományozni, Aznajnak meg a sztarosztaságot, s megkaptuk a nogajok által elhagyott földeket. Az adónk száz nyest lett. Vajon ti most beleegyeztek ebbe?" — kérdeztem, s mind a nép így szólt: „Teljes szívünkből egyetértünk, így jó." És akkor így szóltam: „A padisah úgy rendelkezett, hogy nekem, a mirzának, ne legyen adóm." „Jól van" — mondták. Aztán a népek így szóltak: „Ezen a földön van hely a téli szállásnak, van ivóvíz, fészekrakó rétisas, szárnyasok, a vizekben hód, az erőben fürge rókák és nyestek, meg vidrák, s ezért mindennek nagyon örülünk. Most ezt a földet az egyes nemzetségek között, az adót pedig a területek között osszuk fel, hogy egyikünk a másikunkkal, az egyik nemzetségünk a másik nemzetséggel békességben éljen és a nép erejét ne vesztegessük. Minderről pedig törvényes írást készítsünk."

Én, Tetegecs mirza így válaszoltam: „Nagyon jó lesz így. Mikor a padisah nekem a mirzaságot adta, egyben azt is mondta, hogy a mirza nem fizet adót." A népek erre azt válaszolták: „A padisah parancsát jónak tartjuk." Így engem, Tetegecset, az adófizetéstől szabadnak mondtak ki. A száz nyest adót kötelezővé tették és a nép fizette. Majd ezután az adófizetést a terület szerint, a négy nemzetség között felosztották.

Egy résznek rendelték: Az Askadar forrásától a torkolatig, a két oldalán beömlő folyókkal, a rétekkel, nádasokkal és mezőkkel, továbbá a Nögös torkolatától a mögötte levő folyókkal együtt az ott elterülő vidéket.

Egy résznek rendelték: A Nögös torkolatától az Idel két oldalán folyó vizeket, az erdőket és réteket, a Tor és a Szelevek torkolatától együtt a Kirik torkolat erdejétől a Tura hegy határjeléig húzódó vidéket.

Egy résznek rendelték: A Tura hegy, a Seke hegy meg a Kus hegy, továbbá az Iszterle torkolatától a Kuganak forrásáig, meg az Ürsek közötti területen folyó vizek torkolatáig, továbbá az Asauba folyó vizek torkolatáig terjedő vidékeket, a hegygerincekkel és mezőkkel együtt.

Egy résznek rendelték: Az Ürsek és az Asau torkolatától a Belekej Bülek erdőcskéig, a Barsikig, onnan a Jörek hegytől az Idel fekete mezejével együtt a Küküs Dzsigen két oldalán folyó vizeket és erdőket, a Kalaman forrásáig és a Tor Sinesmen forrásáig terjedő vidéket.

Ezután sorsot vetettek és a sorsvetés eredménye a következő volt: Az első sorsvetés az Askadar felé eső vizeket, mezőket és erdőket nekem, Tetegecsnek jelölte ki. A második sorsvetés a Tirukot a leírt vizekkel és mezőkkel Aznaj sztarosztának jelölte ki, a harmadik sorsvetés Szterlit, Kuganakot, Szeleveket a belefolyó vizek-

kel, a mezőkkel és erdőkkel Ilcseke Timernek jelölte ki, a negyedik sorsvetés Dzsirkan, Kalaman és a Sösnek folyókba ömlő vizeket, a mezőket és erdőket Karmisnak jelölte ki. A földek felosztása után, a sorsvetés után kölcsönös írás készült, hogy a szót nem szegik meg, erőszakot nem tesznek, s a megállapodásokat megtartják. Mikor a 62. év eljött (1554—1555) a Fehér Bij padisahtól kereskedő jött, s hírt hozott nekem, Tetegecsnek, Aznaj sztarosztának, továbbá Ilcsekej Timernek és Karmisnak, s mi a száz nyest adót összegyűjtöttük és Moszkvába a padisahnak befizettük. Ezeknek a mi földjeinknek a felosztását leírtuk és azt a moszkvai könyvbe bevezették. S ennek a könyvnek alapján minden évben fizettük az adót. De mivel nehéz volt fizetségünket Moszkvába vinni, kértük, hogy az adót Kazánba vihessük. Kazánban könyvet készítettek, s oda fizettünk.

Ezután sok nap múlt el, erőm fogyott, megöregedtem. Az élet végéhez értem, s megtudtam, hogy ez a világ nekem nem tart örökké. Összegyűjtöttem testvéreinket, a nemzetségeket, barátaimat, jó embereimet és így szóltam hozzájuk: „Az én életem végéhez ért. Ti ezután hogyan fogtok élni ezen a világon?" Ők így válaszoltak: „Te jól tudod." Akkor azt mondtam: „Tudjátok, hogy ezelőtt őseink hogyan éltek, úgy éljetek!"

Az ősök és a magam életében történteket az én kérésemre Bakij mulla írta le, s azt átadtam Aznaj sztarosztának, Ilcsekej Timernek, Karamisnak.

A 972. évben a szent Ramazán havának nyolcadik napján (1564—1565) meghalt Tetegecs apó. „Isten szolgái vagyunk és istenhez térünk vissza."

Néhány megjegyzéssel szeretném segíteni a szöveg jobb megértését. A baskir sedzserék többsége Dzsingisz kánnal kezdi a nemzetség történetét, ennek az a háttere, hogy a Volga-vidéket ért tatárjárás (1236, a két Juliánusz út között) teljesen megváltoztatta a terület politikai arcképét, a korábbi volgai bolgár birodalom összeomlott, és helyét a Dzsingiszida hercegek által vezetett Aranyhorda foglalta el. Ettől az időtől kezdve minden valamirevaló nemzetség Dzsingisz családjára vezette vissza eredetét. A jurmatiak sedzseréjének eredeti változatában itt bizonyára egy hosszabb történet volt.

Figyelemre méltó, hogy a Jurmati törzsnév csak a kezdő sorokban szerepel összesen egyszer. A *bij* a *bég* szó baskír megfelelője. A kígyó-sárkány epizód egy régi, helyi mondát tükrözhet, annak lerövidített változata. Még mindig a mondai időkbe tartozik Emet Hemet kán, aki az „arany korszak" uralkodója volt. A szöveg itt is nyilvánvalóan rövidített.

Aksak Timer nem más, mint Timur Lenk vagy Tamerlán, Timur a Sánta, aki 1391-ben dúlta fel a Volga-vidéket. Innentől kezdve az események történeti időben játszódnak. Az Idel folyónév az Etil szabályos mai baskír alakja. Azonban nem a Volgát, hanem a Kámát jelenti. A mohamedán szent megtalálásának története valószínűleg e baskír csoport mohamedán vallásra való áttérésére utal.

A mai baskír nyelvhez közel álló kipcsak-török nyelvet beszélő nogajok eredetileg a Kubán folyónál éltek, és a XIV. században kezdték meg északra nyomulásukat, részben alávetve, részben északabbra szorítva a baskírokat. Burnak bij uralomra jutásának története világosan mutatja, hogy a baskírok nogaj főség alá kerültek.

A nogajok délre való visszavonulását a beköszöntött rossz időjárási periódus és az orosz előrenyomulás együttesen kényszerítette ki. A szövegből jól kivehető, hogy a területen vegyes gazdálkodás folyt, a nomád állattartás mellett egyfelől volt gabonatermelő földművelés, másfelől halászat és vadászat is. Ez utóbbiban a prémvadászat játszotta a legfontosabb szerepet, a prém áruként szerepelt, s erre a területre vonatkozó IX—X. századi értesüléseink már egyértelműen kiemelik a prémkereskedelem jelentőségét.

Fontos arra is ügyelnünk, hogy a nogajok nem mind és nem egyszerre vándoroltak el. Ez minden nomád vándorlásnál így volt.

A szövegünk második fele a négy jurmati nemzetségnek a behódolását mondja

el. A történet teljesen hiteles és egyezik a más forrásokból ismertekkel. A jurmatiakra kivetett nyestadó világosan utal arra, hogy a prémvadászat állt a gazdaság központjában. Végül kiderül a szövegből az is, hogy az egész történet lényegében a Tetegecs nemzetség adómentességének igazolására szolgált. A vándorló nemzetségek birtokhatárainak rögzítése és a nemzetségenként fizetett adó helyett a terület után fizetett adóra való áttérés a baskír gazdaság és társadalom XVI. századi alapvető átalakulásáról tudósít.

Magából a szövegből egyetlen részt emelnék ki. Azt olvassuk a szövegben, hogy miután a nogajok elmentek, azokat akik Burnak bijjel maradtak *istek*nek nevezték, majd újra: „minden *istek* Burnak bij hatalma alatt élt". A szövegből az is világos, hogy ez a régi, helyi lakosság egy csoportja, lényegében a négy jurmati nemzetség tagjai. Kik lehettek ezek az *istek*ek?

Mindenekelőtt biztosítanunk kell, hogy ez a név nem valami különös sajátossága-e szövegünknek. Szerencsére az *istek* több más baskír szövegben is előfordul. Pontosabb jelentését egy XIX. századi szövegben találjuk. Ez arról szól, hogy egy Ayle nemzetségbeli baskír elutazik a Kubánhoz és ott találkozik egy öreg nogajjal. Ez a találkozás azért is érdekes, mert mutatja, hogy az elvált csoportok között milyen szoros lehetett később is a kapcsolat. Az Ayle nemzetségbeli ember ettől a nogajtól tudja meg saját őseinek történetét. De mielőtt ezt megtudná, a nogaj megkérdezi tőle, hogy milyen vidékről jött és milyen származású. A válasz: „Bolgár országbeli *istek* vagyok". Ezután kérdezi az öreg nogaj: „Milyen nemzetséghez tartozol?" Mire az emberünk azt válaszolja „az Ayle nemzetséghez". Ebből látható, hogy az *istek* nem a politikai egység neve, az még ebben a korszakban is a bolgár volt, a volgai bolgár birodalom neve fennmaradt és a XIX. századi baskír nem az orosz adminisztráció kormányzóságok szerinti beosztását adta meg szülőhelyéül. Nem lehet az *istek* nemzetségnév sem, mert világosan elkülönül tőle. Az *istek* tehát etnikumjelző, és itt ebben a történetben az is fontos, hogy egy baskír mondja egy nogajnak, ez tehát nem baskírul van, hanem nogajul. Olyan ez, mintha egy magyar azt mondja egy angolnak, hogy „I am a Hungarian", önmagát nevezi meg, mégsem önelnevezést használ, nem mondja „I am a Magyar".

Nézzük most már meg, hogy mit tudunk ezekről az *istek*ekről más forrásokból. A XVII. században író török történetíró Abul Gázi Dzsingisz kán történetéről írva elmondja, hogy Hwarezm elfoglalása után, 1221-ben, Dzsingisz két fia Csagatáj és Ögödej visszatértek mongóliai szállásterületükre, Dzsocsi, a legidősebb fiú azonban további hódításokra indult, megtámadta az akkor Dél-Oroszországban uralkodó kipcsakokat, a mi kunjainkat. Ezeket legyőzi, sokat elpusztít belőlük, s akik életben maradtak azok az *istek*ekhez menekültek. Majd hozzáteszi: az *istek*ek nagy része az ezen időből származó kipcsakok utódai.

Abul Gázi művét 1661-ben fejezte be. Hatvan évvel később Messerschmidt német utazó az Uralon átkelt, majd Tobolszkon át a Baraba steppén haladt. Fennmaradt és nemrégen kiadott naplójában 1721. március 20-ról van egy bejegyzés, amely arról szól, hogy megkérdezte egy baraba tatártól, hogy mit tud népe eredetéről. Ezek a baraba tatárok ma, de már Messerschmidt idejében is, egy kipcsak típusú nyelvet beszéltek. A baraba tatár elmondta, hogy népe száz vagy még több évvel azelőtt *„osztják* vagy *istek"* volt, de körülöttük sok tatár (értsd kipcsak-török) élt, és így az idők folyamán elveszítették nyelvüket. Ezek szerint az *istek* nem török nyelvet beszélő helyi lakosság megnevezése, s ugyanazt jelenti, mint az osztják. Azt, hogy Messerschmidt adatközlője a barabák őseit „osztjáknak vagy isteknek" nevezte, igen fontos adat, de óvatosan kell kezelni. Ugyanis több kitűnő kutató, így Kannisto, és legutóbb az osztják kutatások kiemelkedő alakja, Steinitz is kimutatta, hogy az orosz forrásokban a XVI. században feltűnő osztják népnév nem az obiugorok önelnevezése, nem is egyszerűen az ő idegen elnevezésük. A kelet felé előrenyomuló oroszok így neveztek számos nem török nyelvet beszélő helyi csoportot. Ma hivatalosan csak a hantik orosz neve az osztják, de régebben így nevezték a

szamojéd népek közé tartozó szölkupokat, sőt a teljesen más nyelvtípusú paleoszibériai keteket is. Arra is van példa a forrásokban, hogy osztjáknak hívták az Urál nyugati oldalán élő vogulokat, vagy önelnevezésük szerint manysikat is. Mindebből az következik, hogy az osztják és az istek úgy került össze Messerschmidtnél, hogy az első az orosz nyelvben, a másik a kipcsakoknál nem török nyelvet beszélő helyi népet jelölt. Legalábbis a XVII—XVIII. században.

Meg kell jegyeznem, hogy több kisérlet történt arra vonatkozóan, hogy a török *istek* és az orosz *osztják* népnevet etimológiailag is összekössék, ezek a kísérletek azonban sikertelenek maradtak. Többek között azért, mert e népnév *istek* alakja viszonylag kései forma, a volgai kipcsak nyelvek hangtörténetét ismerve eredetibb formáját *estük*nek kell helyreállítanunk.

A tatárjárás előtt a dél-oroszországi kunok között domonkos-rendi szerzetesek térítettek. A tatárjárás után, a XIV. század elején megerősödött a ferencesek térítő tevékenysége. E ferences szerzetesek között is voltak magyarok. Közülük a legjelentősebb Johanka fráter, aki a baskírok között térített, és térítéseiről négy levélben számolt be. Míg a Juliánusz-féle beszámolóban a magyarok szerepelnek, Johanka beszámolóiban csak baskírokról esik szó. A térítő munka olyan eredményes volt, hogy hamarosan sor került arra, hogy az akkor mongol uralom alatt élő baskírok egyes vezetői is felvegyék a kereszténységet. Egy korabeli latin forrás arról számol be, hogy 1321-ben: „...a német Henrik testvér megkeresztelte egy Tharmagar nevű ezredes fiát, továbbá Estokist egész Baskardia urát feleségével, fiaival és nagyszámú háza népével." A kérdéses helyet először magyarul publikáló Bendeffy László és Balanyi György figyelmét a Tharmagar név annyira lekötötte, hogy az Estokis névre nem figyeltek fel. A Tharmagarban természetesen a magyar népnevet vélték felfedezni. Ezt teljesen ugyan nem zárhatjuk ki, de nem szabad elfelejtenünk, hogy ezek az ezredesek mongolok voltak. Rasiduddin, a már említett perzsa történetíró szintén leírja e területek ezredeseinek nevét, köztük van egy Toktaj nevű. Ennek a Toktajnak a családjában Rasiduddin négy Madzsar nevű személyt ismer. A Tharmagar tehát lehet egy olyan mongol neve, akinek a nevében a *magar* a magyarok feletti győzelem emlékét idézi, vagy anyja lehetett magyar származású. De az sem zárható ki, hogy a névnek semmi köze a magyar népnévhez, véletlen hasonló hangzásról van szó. Erre sok példát ismerünk. Lehet, hogy a mongol ezredes neve mongol, *tarmagur* mongolul annyit jelent mint „piszkafa, rúd". Estokis nevében azonban bizonyosan az *estük* népnevet kell látnunk. Ezt a népnevet egy 1395-ös mohamedán török forrásból is sikerült kimutatni, így az azonosítás szilárd talajon áll.

A kazakok, kirgizek, karakalpakok, s mint láttuk, a nogajok, sőt révükön a későn a Volga vidékére költöző kalmükök is az *istek* névvel a baskírokat nevezik meg. Az orosz hadifogságba került svéd katonatiszt, Strahlenberg, 1730-ban megjelent munkájában azt írja, hogy a baskírokat szomszédaik *szari isteknek*, vagyis „sárga" isteknek hívják, ez is igazolja azt a fentebb már említett adatot, hogy az *istek* a XVII—XVIII. században nem csupán egy nép elnevezése. Mindebből azt a következtetést lehet levonni, hogy az *istek* a XVII. századtól kezdve a baskírok egyik idegenek, mégpedig török nyelvű népek által használt elnevezése volt. Mivel a baskír népnevet a X. század óta ismerjük, az *estük* későbbi alakjában az *istek* csak úgy válhatott a baskírok elnevezésévé, hogy eredetileg egy nem baskír népcsoport nevéből a baskírok egyik nevévé vált. Azt, hogy az istek nem török nyelvet beszélő népet jelölt, fentebb már láttuk.

A már többször idézett Rasiduddin elmondja, hogy az Arany Hordában uralkodó Toktaj csapatai a Dzsocsi által felállított négy ezredből álltak, „akikhez később hozzájöttek az oroszok, cserkeszek, kipcsakok és madzsarok". Ezt az adatot alaposan megvizsgáló magyar (Ligeti Lajos) és külföldi (P. Pelliot) kutatók egyaránt a volgai magyarokra vonatkoztatják, és joggal. Ez a forráshely azért fontos, mert azt mutatja, hogy a volgai magyarok létszáma ekkor még igen jelentős lehetett.

Mindezek alapján nem tűnik lehetetlennek, hogy az *estük*, s későbbi alakja, a jurmatiak történetében szereplő *istek* a magyarokat jelöli, azok egy idegen elnevezése. Ha ezt a feltevést a további kutatások igazolják, akkor a pannóniai magyarok latin nyelvű krónikái mellé odahelyezhetjük a volgai magyarok török nyelvű krónikáját is. Természetesen ezt a krónikát ugyanolyan kritikával és gondossággal kell feldolgoznunk, mint azt középkori magyarországi krónikáinkkal a szakemberek eddig tették. Ez mindenképpen fáradságosabb és kevésbé látványos munka lesz, mint őstörténeti elméleteket gyártani. Mégis meggyőződésem, hogy ez az út vezet saját múltunk jobb megismeréséhez. Múltunkat ugyanis megismerni és nem igazolni kell.

KRISTÓ GYULA

Kijev a magyar krónikákban

Magyar krónikákon szűkebb értelemben a XI—XIV. században Magyarországon keletkezett, magyarországi vonatkozású, ám latin nyelven íródott történeti jellegű alkotásokat értjük. Összesen mintegy másfél tucat középkori könyv (többségében kézzel írott kódex, de egy-egy nyomtatott munka, úgynevezett ősnyomtatvány is) őrzi e szövegeket, illetve azok kivonatait. Sajnos, ez nem azt jelenti, hogy ugyanennyiféle történeti szöveg is maradt ránk, vagyis hogy e középkori könyvek egymástól független szövegeket vagy önálló értékű szövegváltozatokat tartalmaznának. A ma ismert szövegek voltaképpen kétféle jellegű szöveghagyományt örökítettek ránk. Az *egyikféle* szöveget a kutatók a XIV. századi krónikakompozíciónak nevezték el, s ezen azt a krónikás szöveget kell értenünk, amely bizonnyal már a XI. század óta alakult, hogy azután Kálti Márk szerkesztői tevékenysége eredményeképpen 1358-ban elnyerje végleges (mai) formáját e krónikakompozíció; viszonylag legmegbízhatóbb szövegét — eredeti híján — közelkorú másolata, a Képes Krónika csodálatos miniatúrákkal díszített kódexe tükrözi. A magyar krónikákat tartalmazó középkori könyvek legtöbbje valamilyen módon ehhez a XIV. századi krónikakompozícióhoz kapcsolódik. Vagy úgy, hogy annak szövegváltozatát közli, vagy úgy, hogy a krónikaalakulás 1358 előtti fázisait őrzi (sajnos, a legkorábbi ilyen munka is, Kézai Simoné, amely ránk maradt, nem korábbi a XIII. század végénél), vagy pedig úgy, hogy a XIV. századi krónikakompozícióból 1358 után készített kivonatokat tartalmazza. A *másikféle* szöveget mindössze egy kódex képviseli a másfél tucatnyi középkori könyvből, ez a szöveg pedig az 1210 táján alkotott Anonymus (a máig rejtélyes kilétű, névtelen királyi jegyző, P. mester) gesztája. Végső soron azonban még a XIV. századi krónikakompozíció és Anonymus szövege sem teljesen független egymástól, hiszen a névtelen jegyző a maga „történeti regényének" megkomponálásában támaszkodott arra a kónikás szöveghagyományra, amely a XIII. század elején már rendelkezésre állott, s amely — az 1358-ig végbement szövegváltoztatások ellenére — még ma is kihámozható a XIV. századi krónikakompozíció szövegéből. Tekintettel azonban arra, hogy Anonymus nem hagyományos értelemben gondozta a krónikaszöveget, vagyis a valahol megszakadt eseménymenetet nem saját koráig folytatta, hanem egy téma, a magyar honfoglalás mesés és valós elemekkel vegyes kifejtésére vállalkozott, a két szöveg — Anonymus és a XIV. századi krónika — közti megfelelések ennélfogva oly csekély körre szorítkoznak, hogy e két szöveget lényegében a magyar krónikás anyag két különálló változatának lehet tekinteni.